İDİL BULGARLARI VE İSLAMİYET

Prof. Dr. İlyas Topsakal

ÖTÜKEN

İLYAS TOPSAKAL; 1970 yılında Samsun'da doğdu, ilk ve orta öğrenimini doğduğu ilde tamamladıktan sonra 1989 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazanmış ve 1994 yılında mezun olmuştur. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda yüksek lisansına başlamıştır. 1997–2000 yılları arasında Yüksek Lisans tezi ile ilgili bilgi ve becerisini arttırmak ve Türk lehçeleri ile Rus Dilini öğrenmek amacıyla Rusya ve Kazakistan'da Türk Dünyası Araştırmaları burslusu olarak bulunmuştur. 1999 yılında "X-XII. Asırlarda İdil Bulgarları ve İslamiyet" adlı tezle Yüksek Lisans çalışmasını tamamladıktan sonra, aynı Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başlamıştır. Tamamına yakını kilise arşivine dayanan doktora çalışmasını 2007 yılında bitirmiştir. Doktora tezi "Rus Misyoner Kaynaklarına Göre İdil Ural Bölgesi'nde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler" adını taşımaktadır. 2008–2010 yıllarında İngiltere Reading Üniversitesi Tarih Bölümünde Post doktorasını tamamlamış, aynı zamanda ikinci yıl yüksek lisans ve doktorada seminerler vermiştir. Bu arada 2012 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Yardımcı doçentlik unvanını almış, bu fakültede Türk İslam Tarihi derslerini vermiştir. 2012 yılının Haziran ayında Genel Türk Tarihi alanında doçentlik unvanına layık görülmüştür. Yazar, 2016 yılında İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne atanmış ve halen bu bölümde profesör olarak çalışmakta ve Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı başkanlığı görevini yürütmektedir.

Özellikle Rus Çarlığı ve Sibirya üzerine popüler dergilerde birçok yazısı yayımlanmıştır. Ayrıca Türk Dünyası Araştırmaları Dergisinin 2003–2013 yılları arasında 10 yıl süresiyle kesintisiz editörlüğünü yapmıştır.

Evli ve İdil ile İlim Çise adında iki kızı vardır. İngilizce, Rusça, Arapça, Türk Lehçeleri; Tatarca Kazakça Kırgızca, Özbekçe bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
Giriş 13

X-XII. ASIR
İDİL BULGARLARI TARİHİ VE SOSYAL HAYATI

1. Bulgarların Etnik Kökeni 25
2. Bulgarların İdil Boylarına Yerleşmeleri 32
3. İdil Bulgar Devleti'nin Sınırları 35
4. İdil-Ural Boylarının Tabii Şartları 38
5. İdil Bulgarlarının Siyasî Tarihi 43
6. İdil Bulgar Devleti'nin Bilinen Şehirleri 57
a) Bulgar 57
Han Cami 61
Doğu Türbesi (Kutsal Nikolay Kilisesi) 62
Kuzey Türbesi 62
Şehrin Merkezindeki İmalathâneler 62
Kızıl Pulat Hamamı 63
Eski Rus Mahallesi 64
Ermeni Kolonisi 64
Grek Pulatı 64
Aga Pazar 64
Tahkimatlar 65
Galan Gölü-İmalathâneler 65
Ak Saray 65
Kara Saray 66
Küçük Minare 67
Han Kabri (Han Türbesi) 68
Han Sarayları ve Büyük Minare 68
Dört Köşe (Dört Puçmak) 69
b) Suvar 69
c) Biler 70
d) Kaşan 72
e) Cuketav 72
7. İdil Bulgarları Edebiyatı ve Eserleri 74
1. Numan oğlu Yakub Bulgarî: 76
2. Ebu'l Ûlâ Hamid b. İdris el- Bulgarî: 76
3. Hoca Ahmed el-Bulgarî: 76
4. Şeyh Burhaneddin İbrahim b. Hızır el-Bulgarî: 77

5. Şeyh Ebu Muhammed Sadr b. Alâeddin el- Bulgarî: 77
6. Şeyh el-İmam Hoca Hasan b. Ömer el-Bulgarî: 77
7. Şeyh Muhammed el-Bulgarî: 77
8. Şeyh Burhaneddin İbrahim b. Yusuf el-Bulgarî: 77
9. Şeyh Necmeddin Ebu-r-Ricâ Muhtar b. Muhammed el-Kazanî el-Hanefî el-Zâhidî: 78
10. Şeyh Minhaceddin İbrahim Süleyman es-Saray: 78
11. Şeyh Vaiz en-Nasıh Ahmed b. Şems es-Sarayî: 78

İDİL BULGARLARI VE İSLAMİYET

A. İdil Bulgarları Döneminden Önce Bölgenin Hazarlar Döneminde Dinî ve Sosyal Yapısı 89
1. Hazarların Siyasî Tarihi 89
2. Hazar Kağanlığı Dönemi İdil Boylarının Dinî Yapısı 92
a) Hazarlarda Eski Türk Dini İnancı 92
b) Hazarlarda Hristiyanlık 94
c) Hazarlarda Yahudilik 94
d) Hazarlarda İslamiyet 96
B. İdil Bulgarları Döneminde Bölgenin Dinî ve Sosyal Yapısı 100

Sonuç 116

EKLER

Arap Kaynaklarında İdil Bulgarları 119
Bibliyografya 183

Dizin 187

ÖNSÖZ

Coğrafi olarak Çin'den başlayıp kuzey, batı ve daha sonra İran yoluyla güney ve güneybatı hattını takip ederek hem Kafkas ardından hem de Anadolu'dan Avrupa'ya geçen Türkler aslında Gök Tanrıcılık diyebileceğimiz bir dine mensupken, göç yollarında karşılaştıklara dinlere meyletmişler ve müntesibi olmuşlardır. Ancak Türk tarihini etkileyen ve Türklükle birlikte kimliği oluşturmada bu dinlerin içinde en etkilisi İslamiyet olmuştur. Bu nedenle özellikle Batılılar "Türk" kelimesini "Müslüman"la eşdeğer olarak kullanagelmişler; bu alanda epeyce bir literatür de oluşturmuşlardır. Bu öyle güçlü bir etkidir ki, Osmanlı hukuken sona ererken yeni cumhuriyetin Müslümanının içeriğinde, "Türk" azınlığın tarifinde "İslam olmayan" vardır. Türklerin Müslüman olmasının tarihi iki aşamada incelenebilir; ilk aşama elbette ferdî olarak Türklerin İslam'a girişleri ve Abbasi ordusunda yükselerek bürokraside Abbasi ve onun vassalı olan Samani vs. diğer yerel devletlerde söz sahibi oldukları dönemdir. Bu dönem için tabakat ve umum İslam tarihi kaynakları epeyce bilgiye sahiptir. Sacoğulları, İhşidiler, Tolunoğulları hatta Gazneliler bu cinsten bürokrasiye egemen olan ve askerliği komuta seviyesine çıkaran yetenekli Türkler tarafından kurulmuştu. Ancak ikinci aşama yani dokuzuncu yüzyılın başlangıcıyla birlikte kütlevi bir İslamlaşmanın gerçekleştiğini görmekteyiz, artık büyük beylik veya Karahanlı gibi devletlerin İslamlaşma sürecine şahit oluruz. İdil Bulgarları 922 miladi tarihi hesaba katılırsa kütlevi ve devletli İslam'ın kabulünde başlangıç olarak kabul edilebilir. Elbette bu sosyal süreci nasıl algıladığımız ve kaynağı nasıl değerlendirdiğimiz ile de ilgilidir. Her ne şekilde düşünülürse düşünülsün İslam'ın merkezini bu dönemde teşkil eden Bağdat'tan kuş uçumu yaklaşık 3.400 kilometre uzaktaki bir kavmin kütlevi anlamda din değiştirdiği resmi olarak ilan etmesi tarihin konularından biri olmasına kâfidir; hele hele bu tarih Türk tarihi ise elzemdir, diye düşünüyorum.

Bu arada merhum Zeki Velidi Togan Bey'in bu olayı tarihe mal eden İbn Fazlan'ın risalesini bulup ilim alemine sunması herhalde dünya tarihinde bir boşluğu doldurması açısından kıymetlidir. Yine Ramazan Şeşen hocamızın sadece Rısaleyi değil, diğer Arap kaynaklarını da toplayarak bu

döneme ışık katacak dokümanı toplu halde bizlere bırakması onu daima alanımızda var edecek, dualarla yad ettirecektir. Yine yeri gelmişken, ülkemizde bu konuyu ilk olarak işleyen Akdes Nimet Kurat ile Nadir Devlet hocamıza bize gösterdikleri engin ufuk sebebiyle ne kadar şükran duysak az olacaktır. Onlar olmasaydı, İdil boyu tarihi çok eksik kalacaktı ve bizler bu alana yönlenmeyecektik. Bu alan sadece İslam tarihinin kaynaklarıyla aydınlatılacak veya tamamen çözülecek değildir; bilakis daha sonra yazılan ve özellikle arkeolojik verilere dayanan Rus eserleri de önemlidir. Benim bu kısa ve öz çalışmamdan sonra bölgede kalarak doktorasını tamamalayan ve şimdilerde doçent olan sevgili kardeşim Dinçer Koç bu eksikliği gidermiş, mükemmel bir eser hazırlayarak ilim âlemine sunmuştur. Böylece İdil Bulgarları alanında yapılan veya gelecekte yapılacak çalışmalara yön verecek temel kaynaklar ortaya çıkarılmış, bizden sonra gelecek genç kardeşlerimize aydınlık bir yol çizilmiştir.

Alanımızın farklı tarih anlayışı ve yazımı sebebiyle çok büyük dertleri ve metedolojik meseleleri vardır ve bu devam edecektir; ancak bu konu hem Türk hem Rus, hatta İslam tarihi metedolojisini birlikte çalışan kardeşlerimiz sayesinde bir gün çözülecektir, buna inancım tamdır. Yıllar önce bu çalışmayı yaparken takdir edersiniz ki, çok az imkâna sahiptik ve bu kısıtlı imkânlarla çıkmış bir çalışmadır. Bu nedenle ekisiği ve hatası çoktur; eksiklerimiz ve hatalarımızın giderilmesini bizi besleyen, bize gün ışığı olan sevgili öğrencilerimizden bekliyorum.

Teşekkürlerime gelince, önce sevgili anacığım ve babacığıma beni koruyup kolladıkları ve büyüttükleri için dua ediyorum. Daha sonra iki cihanda bana eş olmayı seçen sevgili Ünsal Hanımefendiye ve Rabbimin bana bahşettiği İdil ile İlim adlarını taşıyan göz nurum kızlarıma müteşekkirim.

Siz de takdir edersiniz ki; aslında bir insan ve bir eser vücuda gelirken birçok yardıma muhtaç kalır; benim eserlerim de birçok iyi insanın yardımıyla vücuda geldi; peşinen adlarını unuttuklarım beni affetsinler. Ancak Prof. Dr. Turan Yazgan'ı bu iyi insanların içinde başa almalıyım; yine Prof. Dr. Mustafa Fayda Hoca'yı bana herşeyi öğrettiği için Prof. Dr. Cahit Baltacı, Prof. Dr. Hulusi Yavuz, Prof. Dr. Kerim Yavuz'u ise bana rehber oldukları için daima hatırlayacağım. Son olarak doktora öğrencim sevgili Güngör Aksu'ya düzeltme ve Arapça metinleri yerli yerinde tanzim ettiği için teşekkür ediyorum.

İstanbul/2019

KISALTMALAR

age	:	Adı geçen eser
agm	:	Adı geçen makale
agmd	:	Adı geçen madde
A.Ü.	:	Ankara Üniversitesi
bkz.	:	Bakınız
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz.	:	Hazırlayan
J.E.	:	The Jewish Encyclopedia
İ.A.	:	İslam Ansiklopedisi
MEB.	:	Milli Eğitim Bakanlığı
öl.	:	Ölümü
s.	:	Sayfa
sy.	:	Sayı
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TKAE	:	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
trc.	:	Tercüme, Tercüme eden
ts.	:	Tarihsiz
vdd.	:	Ve devamının devamı
y.	:	Yayınları

GİRİŞ

X-XII. asır İdil (Volga) Bulgarları tarihi ve İslamiyet eserini hazırlarken hipotezim, bölgeden hareketle bir sınır tespiti yaparak kronolojiyi takip edip İdil Bulgarlarının siyasî ve sosyal tarihi sürecini belirlemekti. Zira eserimizin sınırlarını oluşturan X-XII. asırlar ve İdil boyları Türk İslam tarihi için bir dönüm noktası oluşturmaktaydı. Türkler bu tarihlerde toplu şekilde İslamiyet'i benimserken beraberinde yeni bir kültür dairesine de giriyorlardı. İdil bölgesinin önemi ise, jeopolitik olarak Kafkas ardında tıpkı Anadolu ve Trakya gibi Türklerin Batıyla iç içe olduğu yer olmasından ileri geliyordu.

Günümüze kadar bölge üzerinde yapılan SSCB patentli bilimsel çalışmalar, genel anlamda sınıf, din ve etnogenez temelleri üzerine bina edilmiş, aslında siyasî bir amacı önceleyen ve ona göre terimleri olan eserlerdi. Metedolojik olarak yapılan çalışmalardan etkilenmemek elbette mümkün olmamıştır, ancak ülkemizde alan ile ilgili ortaya koyulan eserler bize bu konuda yardımcı olmuş ve hadiseye, tarihî süreç içinde tabii oluşum perspektifiyle bakmamızı sağlamıştır.

Son yıllara kadar gerek Avrupa'nın gerekse İslam dünyasının önemli tarihçileri kendilerine çalışma sahası olarak SSCB dışında kalan İslam coğrafyasını seçmişlerdir. Bunun en büyük sebebi, SSCB'nin 1990 yıllarına kadar dünyaya kapılarının kapalı olmasıydı. Burada özellikle 1800-1900 yılları arasını bu değerlendirmenin dışında tutmalıyız. Zira bu yıllar arasında birçok Batılı ve Rus tarihçisi Genel Türk Tarihi alanında önemli çalışmalar yapmışlar ve bu çalışmalar 1940'lı yıllara kadar devam etmiştir. V.V. Bartholt, A. P. Kovalevski, S.M. Şpilevski bu dönemin en önemli şahsiyetleridir.

1989 yılından sonra SSCB'nin parçalanmasıyla alâkalı, dünyadaki sosyal bilimciler Rusya toprakları üzerinde önemli çalışmalar yapmaya başladılar. Bunlardan E. Alwarth, A. Bennigson, H. Connore-d' Encouse, Ch. Qelquejoy, T. Rakowsky- Harmstone, M. Rywkin, S.E. Wimbusy vie S. Zengowsky gibi bilginlerin son dönemde Rusya Müslümanlarını konu edinen incelemeleri dikkat çekmektedir[1].

---

[1] Ayşe Âzâde Rorlich, *Volga Tatarları*, İstanbul 2000, s. 15,

Sovyet döneminde ise bu bölgedeki Müslüman topluluklar üzerindeki çalışmalar Rus bilim adamları tarafından yapılmıştır. Ancak bu dönemde yapılan çalışmaların birçoğu monografik çalışmalardır. Bu dönemde İdil-Çulman bölgesi üzerinde yapılan çalışmalarda şu isimler ön plana çıkmıştır: A. H. Halikov, R.G. Fahreddinov, G. V. Yusupov, S. H. Alişev, A.G. Kerumullin, Ya. G. Abdullin ve H. H. Hasanov. Buradaki isimlerden de anlaşılacağı üzere, bu araştırmacıların önemli bir kısmı etnik olarak Tatar asıllıdır. Yukarıda ismi geçen araştırmacıların içinden özellikle bizim konumuz dâhilindeki X-XII. yüzyıl İdil Bulgarlarını işlemiş olanlar R.G. Fahreddinov ve G. V. Yusupov'dur.[2]

Türkiye'de ise, İdil-Çulman Bulgarları alanında değerli araştırıcılar, önemli eserler meydana getirmişlerdir. Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu, A. N. Kurat, A. Temir ve N. Devlet ülkemizde bu sahanın önde gelen değerli tarihçileridir. Özellikle İdil Bulgarlarında İslamiyet konusu N. Devlet tarafından "*Doğuştan Günümüze İslâm Târihi*" isimli ansiklopedik eserde işlenmiştir. Yine aynı tarihçimiz, "İdil Ural'da İslamiyet'in Durumu" isimli bir araştırmasını *Târih Enstitüsü Dergisi*'nde yayınlamıştır[3].

Biz bu eserimizde, X-XII. yüzyılda bölgeyi gezmiş Müslüman Doğu coğrafyacılarının ve çağdaş araştırmacıların ortaya koydukları bilgileri, konumuzun sınırları ve metodunu esas alarak değerlendirmeye özen gösterdik.

Verdiği bilgilerin doğruluğu yanında, en eski ve çağdaş kaynağımızın müellifi İbn Rüste'dir. İran menşeli İslam coğrafyacılarından olan İbn Rüste'nin 290-300 (903-913) yılları arasında tamamladığı anlaşılan *el-Âlâku'n-Nefîse*[4] adlı büyük eserinin bir kısmı günümüze ulaşmıştır.[5] Konumuz açısından eserin önemi, Bulgarlar hakkında verdiği bilgilerin öz ve doğru olup kendinden sonraki müelliflere kaynak olmasıdır. Eserde Bulgar ülkesi coğrafî olarak tasvir edildi-

---

2 R. G. Fahreddinov, *Oçerki Po İstorii Voljkoy Bulgarii*, Moskova 1985. G. V. Yusupov, *Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu epigrafigu*, İzdadelstvo Akademi Nauk SSR, Moskva-Leningrad 1960.

3 Nadir Devlet, "İdil-Ural'da İslâmiyetin Durumu", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. XIII (1983-87).

4 İbn Rüste, *el-Âlâku'n-Nefîse*, nşr. De Goeje, Leyden 1892.

5 Seyyid Makbul Ahmed, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 254.

ği gibi, ülkenin ticareti hakkında da önemli bilgiler verilmektedir. H. 300 (913) yılından sonra öldüğü tahmin edilen İbn Rüste'nin verdiği bilgilerden, o yıllarda Bulgarların Müslüman olduklarını ve ülkelerinde çeşitli İslam müesseseleri kurduklarını öğrenmek mümkün olmaktadır.

İdil (Volga) Bulgarları tarihinin en önemli kaynağı, h. 309-310 (921-922) yıllarında İbn Fazlân'ın Bulgar ülkesine yaptığı yolculuğu daha sonra kaleme alıp telif etmesiyle ortaya çıkmıştır.

Hicrî 308 (920-921) yılı dolaylarında İslamiyet'i yeni kabul etmiş olan İdil (Volga) Bulgarları hükümdarı İlteber Almuş, Abbasi Halifesi Muktedir Billâh'a, Abdullah b. Baştu adında birini elçi göndermiştir. Bu elçi ile gönderdiği nâmede, Halife'den meşruiyetinin tanınmasını, Bulgarlara İslamiyet'i öğretecek öğretmenler ve ayrıca Hazarlara karşı savaşmak için maddi yardım göndermesini rica etmiştir. Bunun üzerine Halife, Bulgar'a bir elçilik heyeti göndermeye karar vermiştir. Bu elçilik heyetinin içinde kâtiplik görevi ise Ahmed İbn Fazlân'a verilmiştir. Bağdatlı büyük bir aileden olan bu zatın hayatı hakkında eserinde verilen bilgilerden başka herhangi bir malumata sahip değiliz. Eserden anladığımıza göre onun elçilik heyetindeki vazifesi, heyet başkanı olan Sevsen b. Rassi'den bile mühimdi. Bu sefaret esnasında birinci derecede rol oynayan bu kâtip (İbn Fazlân) geçtikleri yerlerde gördüklerini ve başlarına gelenleri kaydetmiş, Bağdat'a döndükten sonra sefaretin serüvenini, geçtikleri ülkelerin idarelerini, dinlerini yaşayış tarzlarını ve âdetlerini anlatan son derece kıymetli bir eser kaleme almıştır. *er-Rıhle* adını verdiği ve İbn Fazlân'ın iyi bir gözlemci olduğunu gösteren bu eser, Türk tarihi bakımından çok önemli kaynaklardan biridir. Bu eserde eski Türklere ve Kuzey ülkelerine dair verilen bilgilerin doğruluğu diğer Orta Çağ müelliflerinin ve yakın zamandaki seyyahların yazdıklarıyla doğrulanmaktadır[6].

Başta Fraehn olmak üzere, 1800 yılından itibaren İbn Fazlân'ın bu kitabından Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-büldan* adlı coğrafya lügatının Etil, Başgırt, Bulgar, Hazar, Harezm ve Rus maddelerinde nakledilen kısımlar üzerinde birçok bilgin çeşitli dillerde çalışmalar yayımlamışlardır. 1923 yılında Z.V. Togan Meşhed Kütüphane-

[6] Ramazan Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, İstanbul 1995, s.12.

si'nde İbn Fazlân *Seyahatnamesi*'nin baştan Hazarlar maddesinin ilk satırlarına kadarki kısmını ihtiva eden bir yazmasını keşfetti. Bu yazmanın bulunmasından sonra İbn Fazlân'ın eseri üzerinde çalışmalar daha da hızlandı. 1939 yılında yazmanın kâşifi Z.V. Togan kitabın Almanca tercümesini açıklamalarıyla birlikte Arapça metninin faksimilesini yayımladı.[7] Aynı sene Kovalevsky, Leningrad'da kitabın Rusça tercümesini ve açıklamalarıyla birlikte Arapça metninin faksimilesini yayınladı. H. Ritter ise bu iki neşrin metin ve tercümelerinin tenkidini 1942 yılında neşretti. Bundan sonra R.P. Blake, R.N. Frye ve K. Tsegledy eserin İngilizce ve Macarca tercümeleriyle açıklamalarını neşrettiler. 1956 yılında Kovalevsky birinci neşrini geliştirerek eser hakkında önemli bir çalışma daha yaptı.[8] 1958 yılında eser M. Canard tarafından Fransızcaya tercüme edildi. Daha sonra kitap Farsçaya, Japoncaya ve diğer bazı dillere çevrildi. Türk kültürünün çok önemli bir kaynağı olan bu eserin Türkiye'de yalın bir tercümesi Lütfi Doğan tarafından *İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde 1954 yılında yayımlandı[9]. Eser Türkiye'de en son ve en mükemmel şekilde 1995 yılında Ramazan Şeşen tarafından bütün neşirler gözden geçirilerek hazırlanıp, Türk okuyucusuna sunuldu[10].

Eserimizde kullanılan temel kaynaklardan üçüncüsü olan *Murûcü'z-Zeheb*'in müellifi el-Mes'ûdî (ö. 345/956) hayatı boyunca birçok ülke gezmiştir. Bu arada Hazar'ın güney kısımlarını da dolaşmış ancak bizim sahamız olan Orta İdil boylarına uğramamıştır. Eserinde Bulgarlar ile Ruslar beraber yer almıştır. Mes'udi, h. 332 tarihi itibariyle Bulgarların Müslüman olduğunu yine bu eserinde kesin bir dille ifade etmektedir. Müslüman oluş tarihi olarak da h. 310 yılını göstermektedir. Müellif ikinci kısımda Bulgarların savaşları ve komşularıyla ilişkilerden bahsederken, İdil ve Tuna Bulgarlarını birbirine karıştırmaktadır. Zira Bizans üzerine sefer yaptıklarından bahsetmektedir ki İdil Bulgarlarının coğrafî konumu

---

[7] Zeki Velidî Togan, *İbn Fazlân's Reisebericht*, Leipzig 1939.

[8] A. P. Kovalevsky, *Kniga Ahmeda İbn Fadlana o ego Puteşestvii na Volgu 921-922*, Kharkov 1956.

[9] Lütfi Doğan, "İbn Fazlân Seyahatnâmesi", *İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. I-II, Ankara 1954, 58-80.

[10] Ramazan Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, İstanbul 1995.

bu seferi imkânsız kılmaktadır. Bizans ile ilişkide bulunan Bulgarlar, Tuna Bulgarlarıdır[11].

IX-X. asır İslam coğrafyacılarından olan İstahrî'nin (ö. 346/957) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserini h. 340 (952) yılından sonra tamamladığı bilinmektedir. Eserde Hazar Türkleri ile ilgili tafsilatlı bilgiler yer almaktadır[12]. Hazarlar bahsinden sonra Bulgarlar ve Bulgarların etrafındaki kavimler hakkında da bilgiler verilmektedir. Bulgarlar bahsinde verilen bilgiler çok kısa ancak derli topludur. Kısaca onların Müslüman ve nüfuslarının 10 bin olduğunu, camileri ve Kur'an öğrendikleri okullarının bulunduğunu, barınaklarının kışlık ve yazlık olarak ikiye ayrıldığını işlemektedir. Ayrıca Bulgarların dillerinin Hazarlarla aynı olduğu da belirtilir[13].

Yine bu tarihlerden kısa bir zaman sonra İbn Havkal (ö. 367/977) *el-Mesâlik ve'l- Memâlik* adlı eseri tashih ve ikmal ederek *Sûretü'l-Arz* ismiyle yeniden telif etmiştir. Bu eserdeki Bulgarlar ile ilgili bilgiler *el-Mesâlik ve'l-Memâlik'*deki bilgilerle aynıdır[14].

Müellifi bilinmeyen h. 372 (982) yılı civarı bitirildiği tahmin edilen *Hudûdü'l-Âlem* adlı coğrafya eseri, eski Türk ülkelerinin coğrafyaları hakkında en tafsilatlı bilgiler veren eserlerdendir. Bu eser Türk ülkelerinde bulunan şehirler hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İdil Bulgar Devleti'nin iki büyük şehri olan Bulgar ve Suvar hakkındaki bilgiler kısa da olsa bu eser ile günümüze ulaşmıştır. Bulgarları oluşturan kabile isimlerini günümüze ulaştırması da bu eserin bir diğer önemli özelliğidir[15]. Biz çalışmamızda, bu eserin V. Minorsky tarafından yapılan İngilizce tercümesinden faydalandık.

Zeynu'l-Ahbâr adlı eserini h.432 (1042) yılında telif eden el-Gerdizî, (ö. 444/1053) Türklerle ilgili bölümünde Bulgarlar hakkında da bilgiler vermiştir. Ancak bu bilgiler kendinden önceki müellifler-

---

[11] Mes'udî, *Murûcü'z-Zeheb*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), I-IV, Kahire 1367/1948.

[12] Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 13.

[13] İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, De Goeje, Leyden 1927, s. 226.

[14] İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Leyden 1938, Frankfurt 1992.

[15] *Hudûdü'l-Âlem*, (trc. V. Minorsky) The Regions of the World, s. 162, London 1937. *Hudûdü'l- Âlem* hakkında geniş bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l- Âlem", *DİA*, XVIII, s. 304.

den herhangi bir fazlalık içermemektedir. Özellikle İbn Rüste'nin verdiği bilgilerle parelellik taşımaktadır. Bu da bilgilerin bu müellifften aktarıldığını akla getirmektedir[16]. Eserin Farsça olması nedeniyle eserimizde Ramazan Şeşen'in tercümesi kullanılmıştır.

XI. asırda ise Bulgarlar hakkında çok kısa da olsa el-İdrîsî'nin (ö. 560/1166) *Nüzhetü'l-Müştâk* isimli eserinde bilgiler bulunmaktadır. İdrîsî diğer İslam coğrafyacılarından farklı olarak Bulgarların içinde Hristiyanların da bulunduğunu söylemektedir[17]. Bu çalışmada Ramazan Şeşen'in Köprülü 955'de kayıtlı nüshadan yaptığı tercüme kullanılmıştır.

İbn Fazlân'dan tahminen iki asır sonra İdil (Volga) bölgesini gezen ikinci İslam coğrafyacısı Ebû Hâmid el-Endelûsî'dir. Endelûsî (ö. 565/1170) 1130 yılında İran üzerinden Kafkasya ve yukarı İdil (Voga) boylarına ulaştı. Bu arada Başkurt bölgesini de gezmiş, bu bölgede halka dinî bilgiler öğretmiştir[18]. *Tuhfetü'l-Elbâb* isimli eserinde önce Bulgarlar hakkında coğrafî bilgiler vermiş, daha sonra da ticaret malları ve ticaret yaptıkları ülkeleri anlatmıştır. Ayrıca Endelûsî Bulgar şehrinde el-Kâzi'l-Bulgarî'nin eseri olan *Bulgar Târihi'*ni okuduğunu söylemektedir. Bu eserden, Bulgarların Müslüman olmalarına dair rivayetleri de nakletmiştir[19].

XII. asırda Bulgarlar hakkında bizlere bilgiler veren İslam coğrafyacılarından ilki Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229)'dir. Müellif *Mu'cemu'l-Büldan* adlı eserinde Bulgarlar hakkında kendinden önceki müelliflerin yazdıklarını tekrarla birlikte, İbn Fazlân Risalesi'nden de pasajlar vermiştir. İbn Fazlân *Risalesi*'nin ilim dünyasına kazandırılması bu eser tarafından sağlanmıştır[20].

---

[16] Gerdîzî, *Zeynu'l-Ahbâr*, s. 274, nşr. Abdulhayy Habîbî, Tahran 1347 hş (Türklerle ilgili bölümü Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 83.).

[17] İdrîsî, Nüzhetü'l-Müştâk fî İftirâk el-Âfâk, s. 309a, (Bu eserin Bulgarlarla ilgili bölümünü Ramazan Şeşen Köprülü nr. 955'deki nüshadan Türkçe'ye tercüme etmiştir. (Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 119.).

[18] Mehmet Özdemir, "Ebu Hâmid el-Endelûsî", *DİA*, X, 129.

[19] Ebû Hâmid el-Gırnâtî (ö. 565/1169), *Tuhfetü'l-Elbâb*, thk. Gabrıel Ferrand, J.A., Paris 1925, pp 1-148, !93-304; İslamic Geography, *Studies on Ebû Hâmid el-Garnâtî*, vol. 184 edit. Fuad Sezgin, Frankfurt 1994.

[20] Yâkût el- Hamevî, *Mu'cemu'l- Büldan*, (nşr. F. Wüstenfeld), I-VI, Leipzig 1866, Frankfurt 1994.

Yine tarih itibariyle son döneme ait olsa da Bulgar tarihiyle ilgili yazılmış en geniş ve önemli eser Şihâbeddîn Mercânî'nin *Müstefâdü'l- Ahbâr*'ıdır. Mercânî, Hicrî hesaba göre 7 Rebiülevvel 1233/15 Ocak 1818 günü Kazan vilayeti, Yabıncı köyünde doğmuş, 29 Şaban 1306/28 Nisan 1889 tarihinde ölmüştür.

Mercânî *Müstefâdü'l-Ahbâr* isimli eserini iki bölüm halinde kaleme almıştır. Birinci bölümde, Bulgar tarihinin kaynaklarını tarayarak topladığı bilgileri tarihçi gözüyle değerlendirmiştir. İdil Bulgarları tarihinin önemli olaylarını incelemiştir. Bu bölüm bizim eserimizin sınırı ve konusuyla tamamen uyuşmaktadır. İkinci bölümde ise Mercânî, Bulgar ülkesinin Rus hâkimiyeti altındaki tarihî sürecini incelemiştir. Eserin çağdaş araştırmalara öncü olması en önemli özelliğidir.

Biz eserimizde *Müstefâdü'l- Ahbâr*'ın Tatar Türkçesi olarak 1989 yılında Tataristan Kitap Neşriyatı tarafından basılmış nüshasını kullandık.[21] Bu nüsha iki bölümü birleştirmesi açısından daha kullanışlı sayılabilir. Bu nüshayı kullanmamızın bir diğer nedeni de okuma kolaylığı olmasıydı. Eski Bulgarlar hakkında en geniş bilgilerin geçtiği *Müstefâdü'l-Ahbâr*'ın Bulgarlar ile ilgili bölümlerini teker teker tercüme ettik ve eserimizde kullandık.

İdil Bulgarlarının tarihini anlatan üçüncü derecede önemli kaynak, Rızaeddin Fahreddin'in *Bulgar ve Kazan Türkleri* isimli eseridir. Rızaeddin Fahreddin Tataristan'ın önde gelen eğitimci, gazeteci ve tarihçilerinden biridir. 4 Ocak 1859 yılında Elmet bölgesinin Kiçiçatı köyünde dünyaya gelmiştir. 12 Nisan 1936 yılında maddi sıkıntılar içinde Ufa'da vefat etmiştir.

Rızaeddin Fahreddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri* isimli eserinde Mercânî'nin metodunu takip etmiş, yine bu eserinin kurgusunu *Müstefâdü'l-Ahbâr*'a göre yapmıştır. Birinci bölümde Bulgarların tarihini, ikinci bölümde ise Rusların yönetimi zamanındaki vaziyetlerini incelemiştir. Bizim çalışmamız için birinci bölümü önemliydi. Bu bölümde sırasıyla, Bulgarların birinci devirde bölgeye gelişlerini, etnik kökenlerini, memleketleri ve hükümetlerini, dillerini,

[21] Mercânî, *Müstefâdü'l- Ahbâr fi Ahvâli Kazan ve Bulgar*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan 1989.

medeniyetlerini, şehirlerini, hükümdarları ve hanlarını, din ve mezheplerini işlemiştir[22].

İdil (Volga) Bulgarları hususunda 1980 sonrası, Rusya'da R. G. Fahreddinov tarafından önemli bir araştırma yayınlanmıştır. Moskova İlimler Akademisi'nde yayınlanan "*Oçerki Po İstorii Voljkoy Bulgar*" (İdil Bulgarları Tarihi Üzerine Denemeler) isimli eser, SSCB döneminde bu alanda yayımlanan en kapsamlı araştırmadır. Fahreddinov tarafından doktora tezi olarak hazırlanan bu araştırma, 1984 yılında Moskova'da İlimler Akademisi'nde basılmıştır. Fahreddinov eserinde, metot olarak tarihî kaynaklardaki bilgileri kronolojik sıraya göre karşılaştırarak sonuca ulaşmayı amaç edinen analizi tercih etmiştir. Bulgar tarihi meselelerini, Tatarların etnogenezini bu metotla ortaya koymaya çalışmıştır. Eserin ana kısmı dört bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölüm, X-XI. yüzyıl Bulgar Devleti'nin sosyal, ekonomik ve siyasî tarihini; ikinci bölüm, maddî ve manevî kültür kaynaklarını; üçüncü bölüm, siyasî olayların X-XII. yüzyıl başındaki gelişimini, XII-XV. yüzyıl Volga Nehri vadisindeki Bulgar Devleti'ni içine almaktadır. Bu eserde, Rus vakainâmeleri ve Arap coğrafyacılarının bilgileri kronolojik sıra takip edilerek tahlil edilmiştir. Eserin giriş kısmında yazar, Bulgar tarihi üzerine yapılmış Rusça çalışmaları tanıtmış ve bir nevi Bulgar tarihi bibliyografyasını çıkarmıştır. İdil Bulgarları tarihi sahasında çok önemli bir boşluğu dolduran bu eserden epeyce faydalandığımızı ifade etmeliyiz.[23]

Yine bu alanda ikinci önemli çalışma Amerika'da *The Volga Tatars* ismiyle Mandison Üniversitesi'nde Ayşe-Azade Rorlich tarafından 1976 yılında ilim dünyasına sunulmuştur.

Çalışmanın özellikle birinci bölümü olan "Tatarların Kadim Tarihi" başlıklı kısım tamamen bizim çalışmamızla örtüşmektedir. Bu bölümde Prof. Rorlich, Tatarların kadim tarihinden başlayarak etnik kökenlerini, İslam'ı kabul edişlerini, yerleşik hayat tarzlarının özelliklerini, kurdukları ilk siyasi yapı olan Bulgar Devleti'nin evrimine ilişkin tartışmaları ele almaktadır. Eserin ikinci kısmı Çarlık

---

[22] Rızaeddin Fahreddin, *Bulgar ve Qazan Törekleri*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1993.

[23] R. G. Fahreddinov, *Oçerki Po İstorii Voljkoy Bulgarii*, Moskova 1984.

Rusyası ile ilişkiler, üçüncü kısmı ise Sovyetler Birliği ile ilişkiler konularına ayrılmıştır[24].

İdil Bulgarları tarihine ışık tutan ana kaynaklar burada da görüldüğü üzere Müslüman coğrafyacılarının eserlerinde bulunmaktadır. Bunların Prof. Dr. Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye çevrilip yayımlanması araştırmamızda bizlere büyük kolaylık sağladı. Yine Bulgar tarihinin esas kaynağı diyebileceğimiz *İbn Fazlân Risalesi* de onun tarafından Türkçemize kazandırılmıştır. Bu arada M. Z. Zakiyev'in 1995 yılında Kazan'da basılan "*Tatarı Problemi İstorii i Yazıka*" isimli araştırma eseri de, özellikle eserimizin birinci bölümünde bölgenin etnik yapısını incelerken önemli bir boşluğu doldurduğunu söylemeliyiz[25].

İdil (Volga) Bulgarları tarihine ait ikinci tür kaynaklar bölgede yapılan arkeolojik araştırma ve kazılar sonucunda bulunmuştur. Bu çalışmanın konusu ve sınırları içinde en önemli maddi kaynaklarımız XII. asrın sonlarına ve XIII. asrın başlarına ait mezar taşı kitabeleri olmuştur. Bu kitabelerin bir kısmı Türkçe, bir kısmı ise Arapçadır. Yazılarının tamamı Arap alfabesidir. Eserimizin mezar taşları ile ilgili kısmını, mezar taşları örneklerini kullanarak zenginleştirmeye amaç edindik.[26]

---

[24] Ayşe Azâde Rorlich, *Volga Tatarları*, İstanbul 2000.

[25] M. Z. Zakiev, *Tatarı Problemı İstorii iYazıka* Kazan 1995.

[26] Kitabeler için daha geniş bilgi bkz. Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TTK, Ankara 1988.